

Отримано: 9 вересня 2019 року

Прорецензовано: 16 вересня 2019 року

Прийнято до друку: 23 вересня 2019 року

e-mail: olamizina@gmail.com,

derevyanko.adyl@gmail.com

DOI: 10.25264/2519-2558-2019-7(75)-74-77

Мізіна О. І., Дерев'яно Л. І. Структурно-семантичні особливості нульсуфіксальних девербативів, депрономінативів та денумеративів. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: серія «Філологія»*. Острог: Вид-во НаУОА, 2019. Вип. 7(75), жовтень. С. 74–77.

УДК 811.161.2'373.611

Мізіна Ольга Іванівна,
кандидат філологічних наук, доцент
Полтавський національний технічний університет імені Юрія Кондратюка
Дерев'яно Людмила Іванівна,
кандидат філологічних наук
Полтавський національний технічний університет імені Юрія Кондратюка

СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ НУЛЬСУФІКСАЛЬНИХ ДЕВЕРБАТИВІВ, ДЕПРОНОМІНАТИВІВ ТА ДЕНУМЕРАТИВІВ

На сьогоднішній день в українській дериватології одним з дискусійних є питання про способи словотвору з формантом, до складу якого входить нульовий суфікс. І якщо матеріально не виражений афікс як елемент і словотворчий засіб у сфері іменникового словотвору досліджений досить докладно, то ад'єктивні словотвірні типи вивчалися лише принагідно у рамках вирішення інших проблем. У статті окреслено дериваційні, структурно-семантичні й функціональні можливості одноосновних ад'єктивних девербативів, денумеративів та депрономінативів за участі форманта, до складу якого входить матеріально не виражений суфікс, з'ясовано місце, роль та сфери функціонування цих дериватів в сучасній українській мові, визначена продуктивність груп досліджуваних одиниць та простежено їхні парадигматичні зв'язки.

Ключові слова: нульовий суфікс, формант, нульсуфіксальний спосіб словотвору, девербатив, денумератив, депрономінатив.

Olga Mizina,
Ph.D in Philology, Associate Professor
Poltava National Technical Yuri Kondratyuk University
Ludmyla Derevyanko,
Ph.D in Philology
Poltava National Technical Yuri Kondratyuk University

STRUCTURAL-SEMANTIC PECULIAR FEATURES OF NULL-SUFFIXAL DEVERBATIVES, DENUMERALS AND DEPRONOMINATIVES

The question of the ways of word-formation with the formant, which includes a materially unexpressed suffix, is currently one of the most controversial issues in Ukrainian derivatology. Null-suffixal monosyllabic adjectives, derived from verbs, numerals, and pronouns, has not yet been the subject of research, they were only mentioned in passing, which gives rise to the relevance of the proposed study. At an entry there is offered solution to such problems, as determining the peculiarities of motivation of the speech units under study, ascertainment of paradigmatic relations of the corresponding derivatives, and analysis of structural-semantic peculiar features of null-suffixal monosyllabic adjectives. The analysis results show that among single-root adjectives, derived with a zero-suffix formant, there are de-substantives, deverbatives, denumerals and depronominatives, moreover, denumerals make a quantitatively checked train of words and are one of the most effective groups. Deverbatives with materially unexpressed affix are one of unproductive groups, while zero-suffix depronominatives make a not productive group have presence in a single lexical item. Entering into paradigmatic relations, the materially non-expressed suffix substantiates its importance as a word component and the constituent of the formant. All zero adjectival suffixes, which form deverbatives, denumerals, and depronominatives enter into homonymous relations with one another, and denumerals can enter into synonymous relations with a materially expressed suffix. Some of the studied null-suffix units are parts of phraseological combinations and can be considered as connotative words, which corroborates their ancient origin. We haven't recorded any individual-authorial null-suffixal one-root adjectives among the adjectives of the studied word-formation group synchronous pointcut, which proves the unproductiveness of the materially unexpressed suffix as a means of word-formation.

Key words: null-suffix, formant, method of derivation with null-suffix, deverbative, denumeral, denominative.

На сучасному етапі розвитку лінгвістики значну увагу дослідників привертають системові можливості окремих дериваційних засобів та їх перспективи, поглиблюються знання про систему й структуру мови та функціональні можливості мовних одиниць, відбувається пошук шляхів вивчення окремих її підсистем, зокрема словотвірної. Підтримуючи думку тих мовознавців, які вважають можливим існування форманта з нульовим суфіксом, розглядаємо нульову суфіксацію як протиположну до субстанціальної (позитивної або матеріально вираженої), вважаємо її різновидом суфіксального способу словотвору, в якому формант має матеріально не виражений суфікс.

Утвердження термінів «нульова суфіксація» та «нульовий суфікс» відбулося в мовознавстві в 70–80-х роках ХХ ст. (О. Земська, В. Лопатін, В. Марков, Г. Ніколаєв, І. Улуканов та ін.). В українському мовознавстві перевагу терміна «нульсуфіксація» над іншими («конверсія»), «регресивне словотворення», «усічення», «безсуфіксний» спосіб словотворення тощо) у 80-х роках ХХ ст вперше обґрунтувала Л. Третевич. Проте й сьогодні існують непримиренні супротивники виокремлення нульових суфіксів як засобів словотвору (В. Крижан, Р. Ліхтман, В. Теркулов та ін.).

Як справедливо зазначають дослідники, в українській літературній мові нульові словотворчі суфікси характерні лише для субстантивів та ад'єктивів. Матеріально не виражений афікс як елемент і словотворчий засіб у сфері іменника вивчений досить докладно (роботи Т. Біленко, П. Білоусенка, Л. Береговенко, В. Васильченка, Т. Вільчинської, Г. Волинець, Т. Гаврилкіної, А. Зверева, В. Ліпич, Г. Волинець, І. Процик, Л. Родніної, Т. Савели, Л. Стівбур, А. Тернової, Л. Третевич та

ін.). Про словотвірні типи ад'єктивів з матеріально не вираженим суфіксом лише принагідно згадувалося в працях визнаних дериватологів П. Білоусенка, А. Зверева, О. Земської, Ж. Колоїз, В. Лопатіна, О. Рудь, І. Торопцева та молодих учених Т. Біленко, В. Васильченка, І. Процик та ін.

Матеріал дослідження показує, що серед корпусу прикметників, утворених за участі форманта з нульовим суфіксом **-о-ий** (де **-о-** – нульовий суфікс), можна виділити три словотвірні групи за характером мотивуючого слова та особливостями форманта: 1) десубстантиви (*золот-о-ий, княж-о-ий, простор-о-ий, робоч-о-ий, охоч-о-ий, погож-о-ий*); девербативи (*вхож-о-ий, захож-о-ий, проїждж-о-ий, схож-о-ий, гожд-о-ий, жив-о-ий, люб-о-ий, хвор-о-ий*), денумеративи (*четверт-о-ий, дев'ят-о-ий, п'ятнадцят-о-ий, тридцят-о-ий*) та депрономінатив *нічог-о-ий*; 2) десубстантиви та девербативи, утворені за участі конфіксальних формантів із матеріально не вираженим другим компонентом та із першим компонентом *без-, не-, о-, під-, по-, су-* (*без-волос-о-ий, без-пал-о-ий; без-лист-о-ий; не-окрај-о-ий, о-зим-о-ий, під-черев-о-ий, по-зем-о-ий, су-ячн-о-а*); 3) композити, утворені на базі атрибутивних (*однорог-о-ий, сивоорив-о-ий, косорот-о-ий*) та неатрибутивних словосполучень (*сліпород-о-ий, собакоголов-о-ий, рясноцвіт-о-ий*).

Зважаючи на те, що в українському мовознавстві спеціальні роботи, присвячені прикметникам з імпліцитним суфіксом, представлені не досить широко, обираємо предметом дослідження одноосновні ад'єктивні девербативи, депрономінативи та денумеративи з імпліцитним суфіксом.

Дослідження передбачає розв'язання таких завдань: визначити особливості мотивації обраних одиниць; проаналізувати дериваційні, структурно-семантичні й функціональні можливості досліджуваних дериватів та простежити парадигматичні зв'язки відповідних одноосновних нульсуфіксальних девербативів, депрономінативів та денумеративів.

Матеріалом дослідження слугують переважно відомості тлумачних, фразеологічних та енциклопедичних словників, а також твори українських письменників ХІХ–ХХІ століть.

Нульсуфіксальні денумеративи зі словотвірним значенням «ознака за відношенням до місця в числовому ряду» репрезентовані в українській мові 35 лексичними одиницями. Дискусійним на цей час залишається питання щодо морфологічної визначеності денумеративів із нульовим суфіксом, мотивованих кількісними числівниками (праці Г. Арполенко, В. Виноградова, І. Вихованця, К. Городенської, Є. Петрової, Г. Щербатюк та ін.). Ми поділяємо точку зору тих мовознавців, які називають нульсуфіксальні денумеративи порядковими прикметниками [1, с. 138; 5, с. 167]. Вони утворені від кількісних числівників – назв першого десятка: *п'ят-о-ий, шост-о-ий, сьом-о-ий, восьм-о-ий (осьм-о-ий), дев'ят-о-ий, десят-о-ий*; назв другого десятка: *одинадцят-о-ий, дванадцят-о-ий, тринадцят-о-ий, чотирнадцят-о-ий, п'ятнадцят-о-ий* та ін.; від назв десятків (крім числівника *сорок*): *двадцят-о-ий, тридцят-о-ий, п'ятдесят-о-ий, шістдесят-о-ий* та ін.; від назв сотень *сот-о-ий, двохсот-о-ий, трьохсот-о-ий, чотирьохсот-о-ий* та ін.; від неозначених числівників: *кільканадцят-о-ий, стоадацят-о-ий*; порядкові прикметники *тридев'ят-о-ий, тридесят-о-ий* утворені від застарілих кількісних числівників *тридев'ять* та *тридесять* (*тридев'яте, тридесяте царство*, нар.-поет. – дуже віддалена країна, земля): *В тридев'ятім славнім царстві, де колись був цар Горох, є тепер на господарстві мудрий пан, вельможний Ох* (Леся Українка); *За тридев'ять земель, у тридесятім царстві Та в іншій господарстві [іншій країні], Якийсь-то хвабрий [хоробрий] молодець... Та що утять!..* (Л. Глібов) [4, т. 10, с. 256]. Нульсуфіксальний денумератив *тридесятий* також входить до фразеологічної одиниці *Тридесятою дорогою (вулицею і т. ін.) обминати (обходити) кого, що* у значенні «свідомо уникати зустрічі з ким-, чим-небудь; ігнорувати когось, щось»: *Дарка починає вірити, що музичність – не єдина запорука щастя... Тільки воно одно знає, чому воно до декого навідується і непрохане, а іншого обминає тридесятими дорогами* (Ірина Вільде) [4, т. 10, с. 256].

Варто зазначити, що девербативи та денумеративи зазвичай вступають між собою в омонімічні відношення, але нами виявлена одна синонімічна пара порядкових прикметників-денумеративів, мотивованих кількісним складним числівником *сімсот* від назви сотень, – *семисот-о-ий* – *семисот-н-ий*. Порядковий прикметник із суфіксом **-н-** уживається рідко як застарілий, уходячи до складу фразеологізму: *семисотна верста (верста) (заст.)* – верста довжиною сімсот сажнів, нато-мість денумератив з формантом, до складу якого входить імпліцитний суфікс, активно функціонує на сучасному етапі: *Анрі забив семисотий гол «Барси» у Єврокубках* (з газети «Українська правда» 12.03.2009). Наявність парадигматичних зв'язків зі спільнокореневими словами (з синонімічними субстанціально вираженими афіксами) зайвий раз, на думку О. Земської, підтверджує існування нульових афіксів [4, с. 38–39]. На синхронному зрізі порядкові прикметники утворюють кількісно закритий ряд, ці ад'єктиви давньоруського походження належать в основному до шару загальноживаної лексики.

У ході дослідження зафіксовано 27 одноосновних девербативів з нульовим афіксом (16 відносних і 11 – якісних прикметників), виявлено обмежену кількість основ (16 од.), що мотивують відповідні дієслівні похідні.

Відносні девербативи з нульовим суфіксом зазвичай зберігають семантику дієслова, зрідка набуваючи інших переносних значень, наприклад, прикметник *гожд-о-ий* у значенні «який годиться, придатний для чого-небудь», окрім семантики дієслова *годітися* виступає в інших значеннях та значенневих відтінках, переходячи до розряду якісних прикметників, як от: «гарний на вроду; вродливий (про людину). // Який має привабливий вигляд; красивий (про предмет). // Чистий, свіжий (про воду) та «ясний, теплий, сонячний (про погоду, пору року)». Порівняймо: – *А ми вже старі та й до колгоспу не гожді. – Так я гождий, – вихватився Василь* (С. Чорнобривець); *Не призналася [учителька], що вже не раз проводила очима цього... гождого хлопця* (Д. Бедзик); *Процвітала рожса Супроти вікна, Запашина та гожда, Пишина та рясна!* (П. Грабовський); *Добре йти в годину гожду і нести, хоч і важку, а проте приємну ношу за плечима в рюкзаку* (І. Гончаренко) [4, т. 2, с. 105]. Додаткових синонімічних смислових відтінків набувають відносні девербативи, утворені від дієслів, що виражають рух з коренями **-хожд-, -їждж-:** *захожд-о-ий* («який прийшов, приїхав та ін. звідки-небудь»: *Пишов [козак] на двір, знайшов прутик і, зробивши з нього хрестик, ввіткнув серед кімнати: господар побачить і знатиме, що в домі була захожда людина й відвідала хліба-солі* (П. Панч) [4, т. 3, с. 389]; *нахожд-о-ий, зайждж-о-ий, найждж-о-ий* синонімічні до *прихожд-о-ий, приїждж-о-ий*: – «який тимчасово приходить, приїжджає куди-небудь для здійснення чогось»: *Молодички нахожді його вітають* (Марко Вовчок) [4, т. 5, с. 230]; *Стала [Горпина] порядку вчити, як з зайжджими людьми обходитися і як їм усе پردازувати* (Г. Квітка-Основ'яненко), [4, т. 3, с. 130–131]. *Отак розмовляли поміж собою найжджі обиди, гуляючи невеличкими гуртами по місту* (Панас Мирний) [4, т. 5, с. 95]; *Прихожді люди, припадаючи коліньми на камінь, нахилились і тили*

воду (І. Нечуй-Левицький) [4, т. 8, с. 90]; *На просторому майдані, біля мурованого костьолу, стояли курені на три тисячі кварцяного війська та офіцини... задля дворової челяді і приїжджої шляхти* (О. Стороженко) [4, т. 7, с. 622].

Повністю втрачають дієслівне значення руху якісні нульсуфіксальні девербативи **підхож-в-ий** (← *підходити* у значенні «1. Який відповідає певним вимогам, умовам, придатний для чогось. // Якого можна прийняти, з яким можна погодитись; прийнятний, вигідний. 2. Схожий на кого-, що-небудь»: *Мені здавалося, що «Згуба»... якраз була підхожа задля такої мети* (Панас Мирний) *Недавно пройшла чутка, що звільняється в управлінні підхоже місце* (І. Муратов) – *Може бути й царська посада не підхожа, як вона стає Вам не по душі* (Панас Мирний); *Крамниця [у місті] була підхожа до тієї, що Левантина бачила і.. на селі, тільки більша* (Б. Грінченко) [4, т. 6, с. 523]; **розхож-в-ий** (← *розходитися* у значенні «призначений для постійного використання, носіння; робочий, буденний», «призначений для щоденних витрат», «звичайний, звичний»: *Чого нема в мене в скрині? Шість сорочок додільних материних... та дванадцять розхожих, що сама приробила* (Г. Барвінок); – *Тут, – доводжу йому, – розхожі гроші. – Не треба! – мовив становий. Не гроші лічити ми до вас прийшли* (Панас Мирний) [4, т. 8, с. 857] та **схож-в-ий**² (← *сходити* у значенні «здатний до проростання (про насіння)»). Якісні прикметники-девербативи **похож-в-ий** (← *походити*), **схож-в-ий**¹ (← *сходитися*) набувають синонімічного значення «який має спільні або подібні риси з ким-, чим-небудь, таку саму вдачу, як хтось, нагадує когось, щось»: – *Чи не похожі і ми, люди, на сей листочок, а наша доля, наше життя – на отсей сліпий вітер?..* (Г. Хоткевич) [4, т. 9, с. 898] та зустрічаються у фразеологічних зворотах «**похожий як свиня на коня** (як цуцена на пироги, як макогін на ночви та ін.)», тобто зовсім не схожий: *Він так схожий на Гарібальді, як свиня на коня* (М. Стельмах) «як (мов та ін.) крапля (дві краплі) води **схожий**: [Березняк:] *Ти молотим, як крапля води, на нього схожий був* (Є. Кротевич) [4, т. 1, с. 716]. Ад'єктив **похож-в-ий** утворює наукові історичні терміни «**похожі** та **непохожі селяни**» – основна категорія сільського населення Великого князівства Литовського, у тому числі України й Білорусії, що входили до складу князівства в 14–16 ст.: **Непохожі селяни були феодално залежними** (на відміну від **похожих**, які мали право переходу від одного землевласника до іншого)... *На Україні після Люблінської унії 1569 непохожих селян почали називати кріпаками, холопами тощо* [6]. Теж втратив своє первинне значення руху й нині функціонує лише у діалектному мовленні відносний девербатив **відхож-в-ий** зі значенням «**відхоже місце** – вбиральня, туалет»: *Вирушаючи гуляти в ліс, харків'яни дуже ризикують наїттовхнутися на дуже неприємні пейзажі. Наркомани перетворили парк у Харкові на відхоже місце* (з Інтернет-газети «Politeka» 05.07. 2019). Цей дериват увійшов у стійке словосполучення **відхожий** промисел зі значенням «сезонна робота в містах, сільськогосподарських районах, куди йдуть селяни, залишаючи на певний час своє господарство»: *Вирушають [молоді люди].. на відхожий промисел до Харкова й до інших міст* (А. Шиян) [4, т. 8, с. 229]. Нульсуфіксальний девербатив **заїждж-в-ий** навпаки повністю зберігає семантику твірного дієслова у значенні «який заїхав, прибув звідкись, негугешній»: *Вісімнадцятирічна дівчина на своєму весіллі підходить до заїжджого хлопця-цорсівця і каже: «Візьми мене з собою». І йде за ним. Йде у вихор боротьби* (О. Довженко) [4, т. 3, с. 331]. Цей ад'єктив також входить до фразеологізму **заїжджий двір** у значенні «приміщення для зупинки, ночівлі проїжджих, із двором для підвод, коней та ін.»: *Візник вдарив по конях, і, поки пустилася злива, вони вже були під повіткою заїжджого двору* (В. Гжицький) [4, т. 3, с. 331].

Прикметникові деривати, утворені за участі форманта з матеріально не вираженим афіксом вирізняються своєю автентичністю, що підтверджує стилістична маркованість девербативів цієї словотвірної групи: прикметники **вхож-в-ий**, **захож-в-ий**, **нахож-в-ий**, **прихож-в-ий**, **наїждж-в-ий**, **похож-в-ий**, **розхож-в-ий**, **гож-в-ий** (у 2-ому і 3-ому ЛСВ), **похож-в-ий** (у 2-ому ЛСВ), **жив-в-ий** (у 2-ому ЛСВ) вживаються у розмовному мовленні [4]. Важко погодитися з авторами «Словника української мови» в 11 томах (1970–1980) [4], на думку яких ад'єктив **згож-в-ий** вживається у двох ЛСВ: 1) придатний, здатний і 2) згодний [4, т. 3, с. 518]. Нам видається, що цей дериват має різні мотиватори, а відповідно й омонімічні значення, зокрема **згож-в-ий** у першому ЛСВ («придатний, здатний») походить від дієслова *згодитися* (у значенні «виявитися придатним, корисним для кого-, чого-небудь; стати в пригоді, знадобитися»): [Варка:] *Звісно, тепер кожну [дівчину] завідки беруть. Хіба мало їх є таких, що на лихе згожі?* (М. Кропивницький), а **згожий** у значенні «згодний» мотивоване дієсловом – *згдитися* (згоджуватися = давати згоду): *Другі кажуть: – Що, бурмістром [бурмістром]? Ми на се не згожі Най він буде командантом В огневій сторожі* (І. Франко) [4, т. 3, с. 518].

Депрономінативи із нульовим суфіксом репрезентовані лише однією лексемою **нічог-в-ий**, яка має словотвірне значення «ознака за невизначеною властивістю» й іншу семантику, ніж мотивуючий заперечний займенник *нічого*. Відповідний прикметник вживається лише у діалектному мовленні у двох значеннях «1. поганенький, 2. терпимий, пристойний»: *Бо Кациборський сей худючий, як щучка, а нічогий, а плохий геть собі чоловік* (А. Кондратюк). *Брати взяли собі лучних (коней), а дурню остався на(й)гірший, нічогий*. П. Чубинський); *Наш господар чоловік собі нічогий* [3, с. 568].

Отже, нульсуфіксальні однокореневі ад'єктивні деривати, що утворені за участі форманта з нульовим суфіксом, можуть бути десубстантивами, девербативами, денумеративами та депрономінативами, причому нульсуфіксальні денумеративи утворюють кількісно закритий ряд і є однією з досить продуктивних груп (14% від загальної кількості досліджених одиниць), девербативи з матеріально не вираженим афіксом складають одну з малопродуктивних груп, а депрономінативи із нульовим суфіксом становлять непродуктивну групу і представлені лише однією лексемою. Матеріально не виражений суфікс уступає в парадигматичні відношення, як й інші дихотомічні словотвірні засоби, чим підтверджує свою значущість як компонент слова і як складовий форманта. Усі нульові ад'єктивні суфікси, що утворюють девербативи, денумеративи та депрономінатив, вступають в омонімічні відношення один з одним, а також можуть вступати у синонімічні відношення з матеріально вираженими суфіксами. Деякі нульсуфіксальні девербативи, денумеративи та депрономінатив входять до складу фразеологічних одиниць та можуть бути стилістично маркованою лексикою (сучасні словники фіксують їх з відповідними позначками «діалект.», «розм.», «іст.», «нар.-поет.» та ін.), що засвідчує давність їхнього походження. Індивідуально-авторських одноосновних ад'єктивів з імпліцитним суфіксом (що притаманно десубстантивам та девербативам, утвореним за участі конфіксальних формантів із матеріально не вираженим другим компонентом, а також композитам) серед одиниць досліджуваних словотвірних груп не зафіксовано, тобто вони не поповнюються новими дериватами, що свідчить про непродуктивність матеріально не вираженого суфікса як словотворчого засобу. У перспективі передбачено розглянути структурно-семантичні особливості десубстантивів та девербативів, утворених за участі конфіксальних формантів із матеріально не вираженим другим компонентом.

Література:

1. Вихованець І. Теоретична морфологія української мови : Академічна граматики української мови / за ред. чл.-кор. НАНУ І. Вихованця. Київ : Унів. вид-во «Пульсари», 2004. 400 с.
2. Земская Е. А. Современный русский язык. Словообразование. М. : Просвещение, 1973. 304 с.
3. Словарь української мови : текст / упоряд. Б. Грінченко. К. : Довіра УНВЦ «Рідна мова», 1997. Т. II. 588 с. (Надруковано з вид. 1907–1909 рр. фотоспособом).
4. Словник української мови : в 11 т. АН УРСР, Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні / гол. ред. І. К. Білодід. К. : Наук. думка, 1970–1980.
5. Словотвір сучасної української мови / за ред. М. А. Жовтобрюха. К. : Наук. думка, 1979. 407 с.
6. Українська Радянська Енциклопедія: в 12 томах 1974–1985 URL: http://leksika.com.ua/13020511/ure/nepohozhi_selyani. (дата звернення: 07.09.2019).